

УДК 342.565

Р.В. МІЛІЦАНОВ, Харківський національний університет внутрішніх справ

ПРОЦЕСУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ СУДУ ЯК ГАРАНТІЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЗАСАДИ ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН

Ключові слова: Конституція України, змагальність, суд, судочинство, процесуальна активність суду, повноваження суду

Зазначимо, що незважаючи на прагнення в ході змагальності під час судового засідання надати рівні умови для захисту прав кожній особі, сторони залишаються упередженими, оскільки кожна має власну мету. Тому, найвагомішого значення набуває вирішення питання про повноваження суду, як суб'єкта позовного процесу, ступеню його активності при збиранні доказів, що є критерієм доступу до правосуддя, від якого залежить мета судового розгляду – справедливе вирішення спору.

Науковий доробок складають праці наступних вчених: Д.Д. Луспеник, В.Ю. Мамницький, В.Т. Маляренко, Є.В. Васьковський, С.М. Даровських, К.В. Парасочкіна, В.В. Городовенко, Б.М. Чичерін, Л.М. Ніколенко, Ю.М. Тодика, О.С. Прокопенко, В.Ф. Погорілко, С.В. Нечипорук, О.В. Скрипнюка, В.Л. Федоренко, В.В. Комаров та інших. Наукові праці різних вчених зосереджені на розмежуванні судових повноважень та процесуальних можливостях сторін, при цьому жоден з авторів не проводить чітку межу між змагальними можливостями учасників процесу. Однак, для утвердження змагального судового процесу необхідним є досягнення оптимального балансу між контрольними можливостями сторони і повноваженнями суду щодо збирання доказів. Тому, ставимо за мету обґрунтувати, що суд є гарантом змагальної доказової діяльності, на рівні зі сторонами збирає докази з метою встановлення істини при вирішенні спору, і без включення

суду в процес доведення правильно вирішення справи неможливе.

Кожний суб'єкт процесуальної діяльності виконує чітко визначені законом функції, відповідно до яких він наділяється комплексом прав і бере на себе певні обов'язки. Суд же займає особливе положення серед суб'єктів процесуальної діяльності і йому належить керівна, вирішальна роль при здійсненні правосуддя. Належне виконання судом своїх повноважень сприяє безперешкодному функціонуванню принципу змагальності; неналежна їх реалізація – може перешкодити всебічному розгляду справи, призвести до скасування рішень вищим судом [1, с.118].

В.Ю. Мамницький пропонував серед основних правил змагальності сторін у судовому процесі визнати, зокрема, що суд: не повинен збирати докази за власною ініціативою, а діяти згідно із вказівними, забезпечувальними, інструктивними повноваженнями; ухвалює рішення у справі на підставі поданих сторонами доказів, витребуваних за клопотанням, а також презюмованих, преюдиціальних, загальновідомих фактів; докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, а також витребовуються судом за клопотанням сторін [2, с.9]. Є.В. Васьковський стверджував, що підготовка фактичного матеріалу провадиться сторонами, а суд дає йому оцінку, беручи до уваги тільки те, що надано сторонами, і в такому вигляді, як надано. На думку вченого, суд не зацікавлений у розкритті матеріальної правди ні особисто, ні навіть як представник державної влади, важливо лише, щоб перемога була здобута без порушення встановлених правил процесуального двобою [3, с.101].

Б.М. Чичерін писав, що суддя викликається до діяльності самими сторонами. Він не вступає в справу за власною ініціативою, а є тут третьою особою. Його завдання – тримати ваги рівними для обох сторін, розібрати права і вимоги кожної з них та остаточно постановити свій вирок [4, с.200]. Повноваження суду більшою мірою визначаються співвідношенням приватноправової природи

та публічних аспектів окремих видів судочинства, що має прояв: у контролі суду за дотриманням формальної сторони процесу, можливості втручатися у змагання сторін з метою надання обом або одній із них допомоги; в обмеженні суду у можливостях використання вказаних повноважень [5, с.300].

За загальним правилом, суд не може виходити за межі позовних вимог. Обставини, які сторони не оспорувають або визнають, судом не перевіряються. Активність суду в забезпеченні принципу змагальності полягає в тому, що суд створює необхідні умови для реалізації прав сторін на повне та об'єктивне з'ясування обставин справи; роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права й обов'язки; попереджає про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє реалізації їх прав [6, с.51]. Змагальний процес корисний лише тоді, коли веде до істинного знання. Остаточною метою процесу є висновок не тільки про фактичну сторону справи, а й про суб'єктивні права та обов'язки. Суд відповідно до принципу змагальності сторін, може виконувати функцію вирішення справи по суті, якщо тільки він має незалежність. Суд не може перетворюватися тільки на арбітра суперечки, він повинен мати можливість впливати на хід судового розгляду [7].

Тобто, суд повинен володіти процесуальною активністю, вживати процесуальні дії, направлені на забезпечення повноти, всебічності і об'єктивності досліджень обставин справи і проголошення справедливого рішення. При цьому, активність суду не повинна підміняти сторони, вона повинна лише доповнювати їх зусилля, існувати субсидіарно по відношенню до збирання доказів по справі та в такий спосіб гарантувати винесення справедливого рішення, а також втілювати ефективну реалізацію засади змагальності сторін. Необхідність доповнення зусиль сторін може виникати коли сторони не можуть, не вміють, не бажають використовувати свої змагальні права. Проявляючи активність, суд бажає встановити істину у справі, для постановлення законного і обґрунтованого рішення. Та-

ким чином, суд є суб'єктом доказування із вказаною вище специфічною метою, гарантує дотримання в ході судового процесу засади змагальності сторін в аспекті її конституційного статусу. Тобто, контролює змагальну діяльність сторін та реалізує власні повноваження виходячи з пріоритету норм Основного Закону, пріоритету прав людини, міжнародних правових актів, Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод, практики Європейського суду з прав людини.

Інструктивні, вказівні та забезпечувальні повноваження суду є невід'ємними елементами змісту принципу змагальності. Так, суд витребує докази за клопотанням сторін (забезпечувальні), скеровує процес в рамках позову (інструктивні), визначає коло обставин доказування (вказівні).

Інструктивні повноваження суду – це така група повноважень, згідно з якими суд роз'яснює сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки з надання доказового матеріалу й доказування фактів, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, наслідки вчинення або не вчинення процесуальних дій, наслідки надання чи ненадання певного виду доказів, роз'яснює якими доказами може бути підтверджений той чи інший факт, роз'яснює право на оскарження рішення суду, тощо.

Так, у кримінальному процесі суд прагне лише до з'ясування дійсних обставин справи, тоді як сторона обвинувачення прагне довести свою обвинувальну тезу, а сторона захисту – спростувати або пом'якшити її. В цивільному судочинстві змагальність виявляється в тому, що дії суду залежать від вимог позивача та заперечень відповідача; суд вирішує справу в межах заявлених вимог та на підставі наданих йому доказів.

Тобто, з самого початку дослідження доказів суд приймає участь у процесі доказування шляхом фільтрування наданих сторонами документів, обмеження предметом доказування їх пояснень, допиту свідків лише щодо обставин, які стосуються спору, розгляду клопотань про витребування доказів, тощо. Тому, в

основі повноважень щодо вирішення питань про витребування доказів, обмеження свободи в дослідженні обставин справи, лежить керівне становище суду як владного органу. Відтак, пропонуємо виділити керівні повноваження суду по збиранню доказів. У випадку задоволення клопотання про їх витребування функції суду набудуть статусу забезпечувальних.

Вказівні повноваження суду, що забезпечують створення змагального процесу, полягають у тому, що суд може й повинен звернути увагу сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, на необхідність довести певний факт, який має значення для справи, на необхідність надання додаткових доказів, усунення прогалин у доказовому матеріалі. У разі надання доказів, які не мають відношення до спору, або дачі показань, що не стосуються суті справи, суд може вказати на необхідність довести той чи інший факт іншими засобами доказування (належність і допустимість доказів). Також, в ході дослідження доказів суд вирішує питання про їх допустимість не лише зі змісту інформації, яка має відношення до справи, але й також аналізує їх на предмет форми, порядку отримання, тобто виконує контрольні, наглядові функції в змагальному процесі, які є додатковою групою повноважень суду. До цієї категорії також слід віднести повноваження, які суд здійснює в ході контролю поведінки сторін в судовому процесі, обмеження висловів, які виходять за межі розгляду, тощо.

Забезпечувальні повноваження суду спрямовані на визначення кола можливих учасників процесу (в першу чергу – осіб, які беруть участь у справі), вжиття заходів для належного повідомлення про час і місце розгляду справи, їх своєчасного залучення до розгляду, забезпечення доказів, вирішення клопотань, призначення експертизи [1, с.6–7]. Повноваження слідчого судді в кримінальному процесі, на підставі яких він надає слідчому, прокурору можливість застосовувати заходи забезпечення кримінального провадження, спрямовані на збирання доказового матеріалу,

та одночасно контролюють процедуру проведення досудового розслідування, фактично є забезпечувальними функціями, які носять дозвільний, легалізуючий характер, адже, на відміну від витребування доказів, коли володілець інформації виконує ухвалу суду та надає докази на адресу останнього, ухвали слідчого судді в рамках КПК України виконуються слідчим або прокурором.

У виключних випадках, з метою досягнення істини суд може збирати докази на власною ініціативою, найбільше такі повноваження реалізовані в КАС України, де задля досягнення «високої» мети: захисту прав особи, суд має право вийти за межі позову, застосувати той спосіб захисту права, який ефективно захистить порушені права. В такому випадку, слід виділити власне доказові повноваження суду. Крім того, вважаємо, що слід розширити роз'яснювальні повноваження суду, які сприятимуть прискоренню розв'язання спірних відносин, нададуть можливість підвищити ефективність роботи судової системи, збільшать довіру суспільства до суду.

Таким чином, слід виокремлювати інструктивні, вказівні, керівні, наглядові, забезпечувальні, дозвільні, доказові та роз'яснювальні повноваження суду в сфері збирання доказового матеріалу та реалізації конституційної засади змагальності сторін. У сукупності такі повноваження можна назвати владними та субсидіарними відносно можливостей сторін збирати докази.

Повне усунення суду від процесу доказування можливе лише теоретично, адже змагальності у чистому вигляді, коли суд взагалі не втручається в процес доказування, не існує. Її досягнення залежить від комплексу факторів, зокрема, рівня правової свідомості та юридичної освіти учасників процесу, професіоналізму прокурора, представника, адвоката, які приймають участь у справі. В такому випадку звернення до суду втратить необхідність, адже учасники процесу зможуть самотійно оцінити допустимість доказів і вирішити спір.

Враховуючи мету функціонування правової держави, судовою владою повинна самотій-

но працювати над завданням створення громадянам ефективних гарантій захисту, намагались довести до свідомості учасників процесуальних відносин законні, правильні та ефективні способи судового захисту. Ні чинне законодавство, ні Конституція України, ні практика Суду не допускають встановлення обмежень права особи на звернення до суду. Процесуальна форма звернення до суду не повинна містити прихованих, фактичних обмежень для реалізації особою свого права (приміром, не можна встановлювати надмірно високий розмір судового збору) [8, с.242]. Обмеженням змагальності слід вважати закріплені в ЦПК України обов'язок сплачувати судовий збір за вирішення питань про забезпечення доказів, адже фактично це є платою за виконання судом свої прямих змагальних повноважень – витребувати докази, які не може отримати сторона. Такі функції забезпечені сплаченим судовим збором при подачі позову та достатнім рівнем заробітної плати кожного судді. Тобто, дані норми слід виключити з ЦПК України.

Суд повинен повністю вирішувати спір в рамках однієї судової справи. Так, суд може відмовити в позові у зв'язку з недоведеністю вимог чи невірною обраною способом захисту порушеного права, однак така відмова призводить до породження невизначеної кількості судових справ з одними і тими ж учасниками, які в силу недостатнього рівня правової освіти, непрофесійності захисників, не можуть обрати належний спосіб захисту та визначитись з механізмом доведення предмету позову. В таких випадках, знижується рівень довіри до судової системи, оскільки сторони скаржаться на судову тяганину та неможливість суду захистити їх права, які на їх думку, очевидно порушено.

Тому, в повній мірі принцип «ефективної змагальності», коли суд володіє достатнім обсягом повноважень щодо захисту порушених прав, закріплено в КАС України, норми якого зобов'язують суд використовувати роз'яснювальні повноваження, збирати докази, виходити за межі предмету спору з метою

ефективного захисту порушених прав. З метою дотримання норм Конституції України, утвердження пріоритету прав людини, слід закріпити аналогічні положення в ЦПК і ГПК України.

Одночасно, слухним в аспекті забезпечення юридичної визначності є утвердження в КАС та ЦПК України, регламентованих в ГПК України, повноважень суду про незастосування нормативних актів, які суперечать закону, обов'язкове визнання недійсним договору, рішення суб'єкта владних повноважень, навіть за відсутності такої вимоги. З ЦПК України слід запозичити підстави для негайного виконання судового рішення, коли підстави порушення прав є очевидними. Також, у рамках КПК України слід розширити механізми захисту прав потерпілого, оскільки прокурор не завжди справляється з обвинувальною функцією. Захист прав потерпілого полягає як в призначенні справедливої міри покарання, так і в матеріальній сатисфакції шляхом вирішення цивільного позову, розподілу процесуальних витрат. Тому, слід розширити повноваження суду щодо кваліфікації дій обвинуваченого. Коли по справі зібрано всі докази та доведено факт винних дій особою, кваліфікація діяння прокурором повинна носити попередній характер, остаточну кваліфікацію, навіть в бік застосування норми кримінального закону, яка погіршує становище підсудного, повинен застосовувати суд. У даному випадку суд не матиме обвинувального ухилу, а лише виконуватиме своє безпосереднє призначення – виносити рішення на підставі зібраних доказів.

Також, слід розширити можливості щодо виправдання обвинуваченого з підстав неконкретності обвинувачення, за недостатністю доказів вини. В такому випадку, суд повинен мати можливість вказати на недоліки прокурору чи потерпілому (у справі приватного обвинувачення), що не позбавлятиме повторно провести розслідування та повторно звернутись з обвинувальним актом до суду. При цьому, судова активність повинна підкорятись певним правилам, які не обмежувати-

муть змагальності сторін. Так, суд повинен мати можливість витребувати докази лише після повного дослідження матеріалів справи, розгляду всіх клопотань учасників процесу, коли сторони вважають, що вони вичерпали всі способи захисту.

Відносно виходу за межі позову суд повинен з'ясувати думку позивача; за межі обвинувального акту – всіх учасників процесу, чи не заперечують вони проти цього. У випадку заперечень – вирішити справу за наявними доказами в межах предмету спору. Отже, консолідація процесуальних норм та утвердження єдиного підходу до повноважень учасників процесу та суду, сприятиме дійсному втіленню в життя прямої дії норм Основного Закону України в цілому та конституційної зсади змагальності сторін зокрема.

Положення процесуальних кодексів не повинні ставити учасників процесу в нерівні умови, адже розмежування проводиться за категоріями справ, а не іншими ознаками, тому процесуальні норми, які регламентують склад учасників, їх повноваження, можливість подання доказів, оскарження судових рішень повинні базуватися на єдиних, конституційних підходах, втілювати найбільш сприятливий для сторін процесуальний досвід. Тому, на рівні всіх кодексів слід закріпити можливість розгляду будь-якої справи колегіально у складі трьох суддів на підставі клопотання учасника процесу.

Ми пропонуємо усвідомити, що змагальність є правовою категорією, тому не може носити безконтрольного характеру, повинна підкорятись загально правовим основам. Чітке регламентування повноважень суду, практична реалізація яких сприятиме досягненню істини, не обмежуватиме змагальність, а лише забезпечить винесення законного рішення. Змагальність не є кінцевою метою судового процесу та не може існувати заради самої змагальності, повинна, шляхом досягнення оптимального балансу повноважень сторін та суду, призводити до об'єктивного та справедливого вирішення спору. Слід виходити з того, що судовий досвід, рівень освіти, квалі-

фікація судді, дозволяє юрисдикційному органу мати виключне право на встановлення справедливості, коли навіть переможена сторона визнає обґрунтованість та об'єктивність судового рішення. Забезпечення такого ефекту можливе виключно у випадку, коли судові рішення є зрозумілим, коли у випадку відмови від позову позивач усвідомлює, що суд діє лише в межах винесеного Верховною Радою України закону, а не на власний розсуд.

У зв'язку з цим, суду слід більш широко використовувати принцип верховенства права, норми Конституції України та практику Європейського суду прав людини, критично ставитись до норм законодавства, аналізувати його на відповідність зазначеним актам, ініціювати процес звернення до Конституційного суду України з приводу невідповідності положень закону нормам Конституції України. Отже, суд в своїй діяльності повинен використовувати загально правові, міжнародні, конституційні, нормативні, практичні, доказові (презумпції, преюдиції) та наукові джерела.

Сторони приходять до суду не лише за захистом, а часто не розуміють як з юридичної точки зору правильно вирішити спірні питання. Тому, суд повинен мати можливість роз'яснити (як ініціюючій стороні, так і протилежній) способи збирання доказів та коло обставин, які слід довести з метою досягнення перемоги. З'ясовуючи у позивача суть пред'явлених вимог, суддя повинен допомагати йому визначити підстави і предмет позову та роз'яснити його право закінчити справу мировою угодою, звернутися в третейський суд, якщо це відповідає характеру спірних правовідносин [9, с.160–161].

З огляду на викладене вище пропонуємо ввести обов'язковість проведення у всіх процесах попередніх (підготовчих) судових засідань, на яких суд зобов'язаний буде в письмовій формі (шляхом винесення ухвали) довести до відома сторін предмет та межі позову, належний спосіб захисту права з пропозицією збільшити, зменшити розмір вимог чи пред'явити зустрічний позов, описати коло

обставин, які підлягають доказування та приблизного переліку доказів, які повинна надати кожна сторона задля задоволення позову або відмови в ньому; винесення обвинувального чи виправдувального вироку. Звичайно, суд не може нав'язувати свою позицію сторонам та обмежувати конституційну засаду змагальності в аспекті свободи в наданні доказів. Тому, такі роз'яснення не носитимуть обов'язкового характеру та не свідчитимуть про передчасне вирішення спору, а лише сприятимуть підвищенню рівня правової культури населення, нададуть можливість зменшити витрати на представництво інтересів, дозволять сторонам самостійно перемагати в судовому спорі.

Тому, відмовляючи в позові за недоведеністю вимог, суд повинен перелічити докази, які сторона не надала чи обставини, які не доведено, а також роз'яснити належний спосіб захисту прав особи в даних правовідносинах. По відношенню до відповідача суд повинен роз'яснити можливість розстрочити виконання судового рішення; якщо в процесі виявлено порушення прав останнього, роз'яснити порядок поновлення прав і свобод. Засудженому суд має роз'яснювати порядок умовно-дострокового звільнення, застосування амністії, тощо. Такі принципи повинні утверджуватись на всіх стадіях судочинства: апеляційному, касаційному, при перегляді рішення за нововиявленими обставинами чи Верховним судом України.

Підсумовуючи, зазначимо, що вирішення питання фактів повинно відноситись до компетенції сторін, а вирішення питання права – стати виключною компетенцією суду. Сторони повинні лише максимально повно та точно окреслити суду обсяг та сутність проблеми, з якою вони звернулись до органу правосуддя, з тим, щоб останній обрав спосіб правового врегулювання конфлікту.

Активність суду не повинна підміняти сторони, а лише доповнювати їх зусилля, існувати субсидіарно по відношенню до збирання сторонами доказів по справі. Слід виділити інструктивні, вказівні, керівні, наглядові, за-

безпечувальні, дозвільні, доказові та роз'яснювальні повноваження суду в сфері збирання доказового матеріалу та реалізації конституційної засади змагальності сторін. У сукупності такі повноваження можна назвати владними та гарантійними відносно можливостей сторін збирати докази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луспеник Д. Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі / Луспеник Д. Д. // Юридичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 116–120.
2. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право; міжнародне приватне право» / В. Ю. Мамницький. – Харків, 1995. – 19 с.
3. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 464 с.
4. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки : в 3-х т. / Б. Н. Чичерин. – Т. 1. – Москва : Типография т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1894 г. – 368 с.
5. Парасочкіна К. В. Реалізація принципів змагальності та диспозитивності на стадії досудового слідства / Парасочкіна К. В. // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 1. – С. 297–301.
6. Ніколенко Л. Взаємозв'язок принципів змагальності, диспозитивності та процесуальної рівності учасників у господарському судочинстві / Ніколенко Л. // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – №10. – С. 51–54.
7. Даровських С. М. Принцип состязательности в уголовном процессе России и механизм ее реализации : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / Даровських С. М. – Челябинск, 2001. – 22 с.
8. Прокопенко О. Законні підстави обмеження права особи на справедливий суд: pro et contra / Прокопенко О. // Право України. – 2010. – № 9. – С. 23–244.

9. Комаров В. В. Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. – Харків : Право, 2002. – 440 с.

Міліціанов Р. В. Процесуальна активність суду як гарантія конституційної засади змагальності сторін / Р. В. Міліціанов // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 233–239 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_39.pdf

Аналізуються елементи змагальності, серед яких виділяються процесуальні повноваження суду в доказовій діяльності, обґрунтовується визначальна роль суду у змагальному процесі та надаються рекомендації з вдосконалення судових повноважень.

Милицянов Р.В. Процесуальная активность суда как гарантия конституционной основы состязательности сторон

Анализируются полномочия суда в доказательственной деятельности, обосновывается определяющая роль суда в состязательном процессе, и предоставляются рекомендации по усовершенствованию судебных полномочий.

Militsianov R.V. Process the Activity of the Court as a Guarantee of the Constitutional Principles of the Adversarial Parties

The article analyzes the main elements of the constitutional foundations of judicial adversarial parties, among which are the procedural powers of the court in the evidence of activity, in this article defines the role of the court in an adversarial process and provides recommendations for improvement of the judicial authority.

Форум права Форум